

budeme spoléhat jen na zákony" (T. G. Masaryk). Demokracie nikdy nebyla a nikdy nebude samozřejmostí.

LUBOMÍR BROKL působil v 60. letech jako vysokoškolský učitel UK, pracovník Ústavu státu a práva ČSAV, pak Sociologického ústavu ČSAV do jeho zrušení. Zabýval se problematikou sociální stratifikace a politické moci, politickou kulturou (nedokončený komparativní výzkumný projekt se S. Verbou 1968). Pracoval v týmu zabývajícím se výzkumem sociální struktury, (publikace: Československá společnost, ed. by P. Machonin, jeho kapitola Moc a sociální rozvrstvení vyšla v USA v *International Journal of Sociology*, 1/Fall 1971). Dále pracoval v "Mezioborovém týmu pro reformu politického systému při Ústavu státu a práva ČSAV" (studie Sociální struktura a politický systém; K problematice demokracie). Publikoval řadu statí k uvedeným tématům v různých časopisech a v Literárních novinách a Listech. Dvacet let oficiálně nepublikoval, působil v průmyslové sociologii. V obnoveném Sociologickém ústavu vede projekt *Přechod československé společnosti od totalitarismu k politické demokracii*.

Literatura:

- Almond, G. A. 1987. "Politische Kultur-Forschung, Rückblick und Ausblick." in *Politische Kultur in Deutschland*, hrsg. D. Berg Schlosser, J. Schissler, PSV Sonderheft 18, Opladen.
- Brokl, L. 1990. "Problémy přechodu k pluralitní demokracii." *Sociologický časopis* 26: 249-261.
- Broková, E., L. Brokl 1991. "Od politické demokracie k totalitarismu - Volby 1946, projev vůle lidu?." *Sociológia* 23: 411-423.
- Budování státu* 1990. Brno: Mezinárodní politologický ústav právnické fakulty Masarykovy univerzity.
- Hegel, G. W. F. 1957. *Filosofie dejín*. Bratislava.
- Herzmann, J. 1992. "Volby v kontextu veřejného mínění 1989-1990." *Sociologický časopis* 28: 165-183.
- Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová 1992. "Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě." *Sociologický časopis* 28 (v tisku).
- Hudeček, J. 1992. "Pokus o identifikaci stran na "levo-pravém" kontinuu." *Sociologický časopis* 28: 275-283.
- Křížová-Frydová, E. 1991. "Interview s ministrem Tomášem Ježkem o 'špinavých' penězích." *Sociologické aktuality* 3: 10-11.
- Rak, V. 1992. "Kandidáti do parlamentních voleb v roce 1990." *Sociologický časopis* 28: 200-221.
- Řehák, J., B. Řeháková 1991. "Předvolební programy 1990." *Sociologický časopis* 27: 172-188.
- Teichman, J. 1930. "Andrej Hlinka." *Přítomnost* 10. 9.: 568.

Summary

The essay formulates and analyzes the main antinomies of Czechoslovak politics over the last two full years from the viewpoint of the ambiguities of democracy and the possibilities for its self-destruction. The main antinomies determining the political scene over the last two years are: the antinomy of "unpolitical" politics in the large movements and the operation of politics in state society in the era of transition; the constitutional party system in the historical brevity of its development and the need for its immediate and completely successful functioning; the originating of privatization, rather in anticipation of its future success than its functioning in reality; the system of social stratification as a system of inequality, of

1. Výchozí názorové klima

Snahou oficiální československé politické elity v období od února 1948 do listopadu 1989 bylo homogenizovat československou společnost z národnostního a teritoriálního hlediska a - při respektování určitých sociokulturních specifíků - vytvořit situaci, v níž tradiční národnostní problémy a třecí plochy budou eliminovány nebo aspoň zastíněny ideologií proletářského internacionalismu. Paradoxem je, že těmito snahami nebyl narušen asymetrický model státní byrokracie, jehož základním pilířem bylo uznání relativní autonomie Komunistické strany Slovenska v rámci KSČ. Přes oficiální snahy o prolínání české (a moravskoslezské) společnosti se slovenskou a přes četné neformální kontakty na občanské úrovni, především v kruzích inteligence, však každý národ nesl v sobě vlastní historickou zkušenost a vlastní představy o identitě a seberealizaci.

Odlišnosti v hodnotách, životních postojích a sociální realitě se promítaly do některých politických stanovisek a do vztahu k "reálnému socialismu".

1. Již před listopadem výzkumy veřejného mínění naznačovaly (viz např. [Šubrt a kol. 1989]), že česká veřejnost spatřovala v období vlády KSČ - zejména ve vývoji posledních dvaceti let - hlubokou krizi, která přivedla Čechy a Moravu k hospododářskému i mravnímu úpadku. Starší generace srovnávaly aktuální situaci hlavně se stavem před rokem 1938 (i když mnozí ji znali jen z vyprávění), pro mládež byly důležitější rozdíly mezi životem u nás a v zemích západní Evropy. Přes rozdílnou motivaci přispívala nespokojenost všech generací k výrazně převažujícímu odmítání komunismu jako systému a komunistů jako společenské skupiny.

Na Slovensku došlo v období "reálného socialismu" k podstatnému růstu životní úrovně a slovenská veřejnost dodnes hodnotí celé období po roce 1948 daleko příznivěji než česká. Zde lze spatřovat jeden z důvodů, proč je pro Slovensko přijatelnější strana s komunistickou minulostí (a to i pro tu část, která ji nechce přímo volit) i politické osobnosti, které členstvím v KSČ prošly.

2. Na české (a moravské) politické scéně neexistovala kromě krátkého období iniciovaného "pražským jarem" žádná ideově politická platforma, k níž by se mohli lidé nespokojení s režimem utíkat alespoň vnitřně. Charta 77 sice patrně byla čím dál populárnější jako určité ztělesnění odporu proti režimu (viz [Slejška, Herzmann a kol. 1990]), byla však ideově příliš heterogenní a svým důrazem na mravnost a "nepolitickou politiku" příliš abstraktní na to, aby mohla pro veřejnost představovat politický program budoucnosti. Tím byly položeny základy pro silný antikomunistický konsensus s nejasným pozitivním vyústěním, k němuž později skutečně (jak bude patrné dále) došlo.

Na Slovensku vedle sebe existovala tradice dvou velmi odlišných politických kultur, které ovlivňovaly vývoj společenského vědomí (srv. [Brokl 1991]). Jedna byla spojena se silnou křesťanskou tradicí, ale oslabována mementem klerikálně fašistického Slovenského státu, druhá spojená s partyzánskou (a tudíž spíše prokomunistickou a prosovětskou) tradicí, která však byla rovněž oslabena "zevnitř" zejména vývojem v období stalinismu. Tyto dvě kultury byly potenciálními zárodky dvou dnes významných politických proudů na slovenské

scéně: křesťanskodemokratického a levicově nacionalistického. Navíc nebyl na Slovensku rozpor mezi "komunistickým" a "nekomunistickým" tak antagonistický jako v Čechách: jak v padesátých, tak v sedmdesátých letech tam důsledky totality byly přeci jen o poznání méně tvrdé.

3. V české veřejnosti se postupně vytvořil základní společenský rozpor mezi skupinami spojenými se systémem moci KSČ (ne vždy se jednalo o členy KSČ a ne všichni členové KSČ do těchto skupin reálně náleželi) a "nekomunistickou" (rozuměj "na moci se nepodílející") většinou. Tento rozpor postupně nabyl takové síly, že setřel všechny ostatní politické diferenciace. Vztah ke komunistické straně nabyl u značné části veřejnosti podoby obrazu nepřítel - nediferencované negativní masy označené záměrným singulárem "bolševik". Na Slovensku podobný rozpor sice také existoval, měl však daleko menší intenzitu (viz např. [Mišovič a kol. 1988]).

2. Základy formování volebních preferencí v období sametové revoluce

Již koncem roku 1987 převažovalo mezi obyvatelstvem přesvědčení o potřebě velkých změn v Československu. Z něj pramenila podpora kursu přestavby - brzy se však rozšířila také nespokojenost s jejím průběhem, zejména pak s nezměněným charakterem politického systému. Značné výhrady se objevovaly k lidem, kteří přestavbu řídili - důvěru jim v polovině roku 1989 vyjádřilo jen 23 % občanů, mezi něž zdaleka nepatřili všichni členové KSČ (viz [Babůrková a kol. 1990]). Není proto divu, že v prvním týdnu po 17. listopadu 1989 se stal nejčastějším požadavek kádrových změn ve vrcholných orgánech a jen o málo později požadavek zrušení ústavně zakotvené vedoucí úlohy KSČ. Přitom se zdá, že v této době ještě nebylo samotné slovo "socialismus" historickou zkušeností zcela zdiskreditováno: v listopadu i v prosinci se přes 40 % občanů vyslovovalo pro další vývoj "socialistickou cestou" a asi polovina pro "něco mezi socialismem a kapitalismem". V tomto období tedy nebyly ani v České republice podmínky pro to, aby se prosadily politické proudy charakteristické pro dnešní Občanskou demokratickou nebo Liberálně demokratickou stranu. Tento stav nahrával zformování široké koalice "negativního určení" (hlavní, společný cíl = odstranit komunistickou hegemonii a vládnoucí oligarchii). Pro označení tohoto časového úseku, který začal vlastně již před 17. listopadem a trval přibližně do února či března 1990, je možno použít pojmu *období negativního konsensu*.

Nejvýraznější událostí období negativního konsensu byla vlastní sametová revoluce. V úvodu jsem pro ni použil označení "revoluční vlna", protože celý proces společenské aktivizace se šířil a) z disentu do "šedé zóny" a z ní dál do veřejnosti jako celku, b) z Prahy do menších měst a odtud na venkov. Vývoj veřejného mínění v době sametové revoluce měl tři základní fáze:

A. Konec listopadu 1989:

Odmítnutí starého režimu se stalo veřejným, prosazovala se snaha navázat na vývoj přerušovaný po srpnu 1968 - symbolem této fáze byl A. Dubček. O změně společenského systému se - přinejmenším na mítincích a demonstracích - téměř nediskutovalo.

Jedním z výrazných momentů začátku sametové revoluce byly výzvy ke dvouhodinové manifestační stávce 27. listopadu. Do stávky se hodlaly zapojit tři čtvrtiny obyvatel a tak se také nakonec skutečně stalo (viz [Slejška, Herzmann a kol. 1990]). Premiéru Adamcovi se tedy nepodařilo vystoupením na Letné lidi od stávky odradit. Na příkladu této události lze demonstrovat některé teritoriální rozdíly, které opravňují hovořit o vývoji v tomto období jako o "vlně".

Již v týdnu před 27. listopadem bylo odhodláno stávkovat větší v České republice, zejména v Praze. Odpor vyvolalo povolání Lidových milic do pražských závodů, nejvíce ovšem Pražany pobouřilo, že M. Štěpán má zůstat v předsednictvu ÚV KSČ. Nespokojenost s oběma skutečnostmi se šířila z Prahy jak sdělovacími prostředky, z nichž mnohé již v té době informovaly objektivně, tak ústním podáním (studenty, herci i vracejícími se milicionáři). Přesto však názorové klima nebylo ani koncem listopadu nikde tak bouřlivé jako právě v hlavním městě. V Praze pak (podle tehdejších výzkumů) stávkovalo 57 % lidí celé dvě hodiny, což bylo daleko více než v jiných krajích. Častěji než jinde zde patřila k motivům účasti v generální stávce podpora Občanskému fóru.

Na Slovensku byla připravenost veřejnosti k politické stávce a konečně i účast na ní menší. Mezi časté motivy účasti v generální stávce zde patřila i podpora L. Adamcovi a dokonce i K. Urbánkovi, novému předsedovi ÚV KSČ. Křídlo KSS odporující jakešovskému vedení KSČ mělo již před listopadem poměrně dobré pozice, z nichž svým způsobem čerpá dnešní Strana demokratické levice. Skutečnost, že slovenská veřejnost reagovala na vývoj po 17. listopadu vlažněji, tedy patrně nebyla jen důsledkem absence informací.

B. První polovina prosince 1989:

Po abdikaci Jakešova vedení KSČ se značná část veřejnosti přiklonila k ideji "skutečné přestavby" - odmítala vedoucí úlohu KSČ jako ústavní princip, ne však jako politickou realitu. Symbolem byl L. Adamec a po jeho neúspěchu s tzv. "vládou 15:5" se jím stal V. Komárek.

Skutečnost, že pro tuto fázi není charakteristický antikomunismus, lze doložit názory na zastoupení členů KSČ ve vrcholných státních funkcích. Před jmenováním "vlády 15:5" bylo jen 8 % občanů pro to, aby ve federální vládě komunisté nebyli vůbec. V duchu Charty 77 spolupracovali v Občanském fóru i Veřejnosti proti násilí bývalí komunisté (i ti, kteří stranickou legitimaci odložili teprve po 17. listopadu) s "celoživotními" odpůrci levice. Obě hnutí chtěla a mohla v takové situaci realizovat Havlovu ideu nepolitické politiky, působit na veřejnost dojemem "nadpolitických", "mimostranických" vnitřně tolerantních uskupení. Přes tři čtvrtiny občanů s nimi spojovaly naděje do budoucna (OF a VPN tak byly nejpobláznějšími politickými subjekty, daleko lépe přijímanými než Charta 77). Skupiny aktivistů těchto hnutí byly postupně ustaveny na třech čtvrtinách pracovišť

2) Z této skutečnosti je patrné, že tehdy ještě ani v Praze nebyl považován za reálný takový vývoj, při němž by se ÚV KSČ změnilo v nepodstatný politický orgán. Požadavky na zrušení vedoucí úlohy KSČ - hlavně na její zákonné garance - přerůstaly jen ojediněle v požadavek "odstavit komunisty".

a i lidé, kteří si nepřáli, aby v závodech a v úřadech působily politické strany, byli ochotni akceptovat přítomnost OF nebo VPN.

Tolerantnost tohoto období vytvářela předpoklady pro rozklad KSČ zevnitř. Komunistická strana totiž zdaleka nebyla ani názorově, ani organizačně jednotná.³ Historickou šanci transformace nebo rozdělení pravděpodobně zmařilo pozdější předhánění se některých politiků nebo stran v tom, kdo je "důslednější antikomunista". Tento politický tah, charakteristický pro období kampaně k parlamentním volbám, vyvolal v řadách KSČ pocit potřeby "semknout se do houfu" a společně se bránit. Proces štěpení komunistické strany se tak o více než o rok oddálil. Navíc se manifestní antikomunismus jako protiklad k idejím politické tolerance stal jednou z příčin roztržitého levice i pravice na české politické scéně.

C. Druhá polovina prosince 1989 až únor 1990:

Adamcova představa o rekonstrukci vlády utvrdila ve veřejnosti přesvědčení o nereformovatelnosti komunistické strany a jí vedeného politického systému. To byl první krok příklonu veřejnosti k nesocialistické (ovšem v té době ještě ne kapitalistické) cestě vývoje. Tato fáze je charakteristická prudkým nárůstem popularity V. Havla i mimo Prahu: koncem prosince podporovalo jeho kandidaturu na prezidentský úřad 89 % občanů.

3. Porevoluční diferenciacce

Období negativního konsensu skončilo, jakmile hlavní otázkou dne přestala být destrukce starého politického systému a stal se jí podíl na budoucí moci. První náznaky přinesla rekonstrukce zastupitelských sborů a příprava volebního zákona, jasný signál otázka výsledků nadcházejících parlamentních voleb. K tomu došlo zhruba v únoru 1990.

Parlamentní volby nebyly dost brzy po revoluci na to, aby mohla zvítězit celá "revoluční hnutí". Prvotní "vděčnost" Občanskému fóru a Veřejnosti proti násilí za odstranění komunistické vlády začala vyprchávat. Odklad umožnil jak politikům, tak veřejnosti uvědomit si různost světonázorových přístupů i politických cílů. V ČR to postupně vedlo k "vymanění některých stran zpod střechy OF", veřejnost ovšem chápala tento proces do značné míry jako boj politiků o osobní podíl na příští moci. Na Slovensku došlo k obdobnému procesu o něco později a pro značnou část veřejnosti tam znamenal "návrat ke kořenům", otevřel již zmíněný spor křesťanské tradice s bezvěrecko-partyzánskou.

Současně s tím ještě působila v celé společnosti (pochopitelně kromě poražených prokomunistických vrstev) porevoluční euforie. Ta vedla k nekritičnosti typu "vše nové je dobré, a pokud něco není dobré, jde o dětskou nemoc, která se snadno překoná". Proto ještě v květnu bez ohledu na vlastní politickou orientaci tři čtvrtiny lidí soudily, že "přechod k tržnímu hospodářství je připravován odborníky", ačkoli v mnoha případech byli těmito odborníky lidé

³) I tento fakt signalizovaly již předlistopadové výzkumy veřejného mínění.

z "konkurenčních" politických stran. Většina lidí považovala budoucnost ne sice za bezproblémovou, ale převážně plnou úspěchů.

Součástí společenského klimatu v etapě porevoluční diferenciacie byla i tehdy probíhající první vlna výměny vedoucích pracovníků v podnicích (v únoru již mělo 56 % pracujících nové vedení). Část veřejnosti ovšem už v této době vnímala s nelibostí, že OF a VPN mají značné slovo při rozhodování v podnicích, ačkoli jsou jen jedním z mnoha uskupení, která usilují o přízeň voličů ve volbách.

Je tedy patrné, že názorové klima se ve vztahu k oběma "revolučním" hnutím podstatně změnilo. Zde je možno spatřovat jeden ze zdrojů podstatného úbytku potenciálních voličů těchto hnutí v jarních měsících. V České republice však proti OF nestála žádná jiná srovnatelná politická síla - žádná strana ani žádné hnutí se nemohlo opřít o nějaký silný reálný společenský proud. Od OF se sice oddělily strany s politickou tradicí z doby první republiky a pokusily se navázat na své koncepce z let 1946 až 1948, pro veřejnost však tak vzdálené reminiscence nebyly dostatečným volebním motivem. Pozice OF proto zůstávala dosti silná, i když veřejnost byla spokojena spíše s jeho vrcholnými orgány (70 %) než s činností fór v místě bydliště (46 %) a na pracovištích (36 %). Na rozdíl od situace počátkem roku již převažovaly názory, že činnost OF na pracovištích by se měla - v souladu s proklamacemi o "nestranickosti výrobního procesu" - ukončit (48 % : 25 %). Na mnoha místech vznikala "antifóra".

Na Slovensku se i v tomto období ukazovalo, že VPN nemá takové postavení jako OF v České republice. Spokojenost s činností jeho orgánů projevovala menší část slovenské veřejnosti (s vrcholnými orgány 60 %) a především výrazně převažovaly požadavky ukončit činnost VPN na pracovištích (60 % : 17 %). Při poklesu popularity tohoto hnutí se okamžitě projevilo, že "v druhém plánu" byly připraveny politické koncepty, jichž se mohly některé strany ujmout a které byly pro veřejnost "živé" - především zmíněná idea křesťanské demokracie (v období kolem návštěvy papeže v Československu výzkumy veřejného mínění naznačovaly, že KDH by na Slovensku mohlo vyhrát volby) a dále myšlenka národní emancipace. Oba tyto koncepty se ukázaly jako dlouhodobě životaschopné a do značné míry profilují i současnou slovenskou politiku.

V období porevoluční diferenciacie se ve veřejném mínění začaly profilovat dva silné názorové proudy. První z nich lze označit jako stanoviska blízká liberalismu - charakteristické pro něj byly názory, že podniky by se měly reprivatizovat v podmínkách tržního hospodářství (včetně zavedení lidových akcií) a že stát nemá jednotlivce omezovat. Zastáncům těchto pozic nebyla vzdálená teze, že stát má lidem zabezpečit jen nezbytné životní minimum. Druhý, rozšířenější názorový proud odpovídá spíše stanoviskům levice: dominoval názor, že by mělo být zaručeno právo na práci, že stát by měl regulovat ekonomiku a že by se velké podniky neměly prodávat zahraničním podnikatelům. Mnozí lidé se ovšem při výzkumech veřejného mínění hlásili k oběma typům názorů současně - požadovali, aby stát jedince neomezoval, za efektivní považovali tržní hospodářství, zároveň však volali po zajištění práva na práci a po sociálních jistotách a souhlasili se státní regulací ekonomiky. Tato nevyjasněnost patrně odráží skutečnost, že v politickém spektru se teprve formovala levicová i pravicová stanoviska, liberální a sociálně

demokratické nebo socialistické proudy a pro veřejnost nebyla jejich odlišnost dostatečně zřejmá.

Mezi obyvateli České republiky byla již v této době rozšířenější tendence ke spíše pravicové orientaci a hodnotám liberalismu. Častěji se klonili k názoru, že podniky je třeba reprivatizovat (47 %), že část podniků by se měla rozprodat občanům ve formě akcií (64 %) a především že k vyšší životní úrovni vede tržní hospodářství (90 %). Obyvatelé SR znovu prokazovali, že jim jsou vlastní mnohé postoje cizí ekonomickému liberalismu, často požadovali především záruku práva na práci (90 %).⁴

4. Volební kampaň

Předvolební průzkumy veřejného mínění nasvědčovaly tomu, že značný vliv na výsledky voleb měly události, které sice formálně nebyly součástí volební kampaně, ale časově s ní koincidovaly a v některých případech patrně proběhly záměrně právě v daném období. Ze sociologického a patrně i politologického hlediska je proto za volební kampaň nutno považovat nejen materiály zveřejňované ve vyhrazených televizních a rozhlasových relacích a distribuované v období 40 dnů před začátkem voleb (8. červnem), nýbrž celkové působení politických stran a hnutí zaměřené k získání hlasů voličů, případně ke snížení podílu voličů jiných stran a hnutí. Jedná se o období přibližně od dubna 1990 do termínu voleb.

Z hlediska vlivu na vývoj veřejného mínění a volebních preferencí stojí za pozornost zejména následující jevy a události:

- převládající antikomunistický duch celé kampaně, který se projevil i výzvami k zákazu činnosti komunistické strany (typickými ukázkami jsou dopis tehdejšího městského prokurátora hl. m. Prahy JUDr. T. Sokola ústřednímu výboru KSČ a prohlášení "historických demokratických stran");

- politické spory kolem majetku komunistické strany a dalších organizací Národní fronty;

- spory mezi některými představiteli Občanského fóra a Československé strany lidové kolem Federálního ministerstva vnitra;

- vystoupení předsedy české vlády P. Pitharta na Moravě s výzvou "nevolit malé strany";

- aféra kolem údajné spolupráce J. Bartončíka se Státní bezpečností;

- některé televizní pořady vysílané mimo volební bloky (přenos z oslav výročí osvobození Plzně, dvě besedy představitelů politických stran a hnutí, některé pořady vracející se k procesům 50. let, dokumenty o listopadové revoluci apod.).

Za pozornost analytiků stojí i to, co se neudálo - především nevyužitá možnost prosazení obnovy zemského zřízení a státoprávního postavení Moravy před plným probuzením slovenského nacionalismu.

⁴ V této souvislosti jsou zajímavé některé postřehy L. Brokla týkající se projevu levého totalitarismu - viz [Brokl 1991].

Na základě údajů, které v této době poskytovaly výzkumy veřejného mínění, bylo možno identifikovat čtyři typy voličů, lišící se dominantami motivační struktury volebních preferencí:

1. První typ tvořili lidé, pro něž byly hlavním motivem volebního rozhodnutí buď přesvědčení (včetně náboženské víry), nebo participace v politické straně či hnutí, tedy jistá forma aktivní socializace. V obou republikách patřili k tomuto typu podle očekávání nejčastěji ti, kteří chtěli volit křesťanské strany a hnutí. V případě Komunistické strany Československa se vedle očekávaného vlivu světonázorové orientace a členství projevil také souhlas s volebním programem.
2. K druhému typu náleželi občané, kteří se rozhodovali na základě zásluh stran a hnutí nebo podle image jejich představitelů. Tento typ převažoval mezi voliči Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí, přičemž v České republice byl kladen větší důraz na image hnutí a jejich vůdčích osobností, ve Slovenské republice spíše na volební programy.
3. Třetí, celkem málo zastoupený typ tvořili lidé, kteří se rozhodovali podle rodinné tradice (šlo především o voliče Československé strany socialistické, komunistické strany, Křesťanskodemokratické unie a na Slovensku Demokratické strany).
4. Poslední skupinu tvoří lidé, v jejichž motivační struktuře dominovaly vlivy blízkého sociálního okolí.

Tabulka č. 1. Deklarované důvody volebních preferencí pro vybrané strany a hnutí (v procentech)

	OF	VPN	KDU	KDH	KSČ
Zaměření odpovídá světovému názoru, víře, přesvědčení dotázaného	56	47	71	75	50
Dotázanému vyhovuje volební program	50	42	55	43	49
Dotázaný důvěřuje představitelům strany, hnutí	57	62	49	50	28
Dotázaný soudí, že udělala(o) mnoho dobrého	67	68	30	36	30
Dotázaný je členem, je zapojen	12	15	19	19	47
Dotázaný je veden rodinnou tradicí	-	-	16	5	21
Chce ji (ho) volit někdo z blízkých dotázaného	7	7	10	8	6
počet dotázaných	501	121	165	144	262

Poznámka: Odpovědi "rozhodně ano" na položky baterie: "Jaké důvody Vás vedou k tomu, abyste volil právě tuto stranu nebo hnutí?" Údaje za osoby, které uvedly, že chtějí volit některou z uvedených stran a hnutí. Pramen: výzkum IVVM č. 91-4.

V polovině volební kampaně mělo v České republice jasně největší naději na volební vítězství Občanské fórum a většina české veřejnosti také jeho vítězství očekávala. Pro značnou část lidí se toto hnutí stalo jedinou silou, kterou si uměli představit jako vládnoucí. Platilo to i o těch, kteří sami chtěli volit jiné strany.

Na Slovensku byly v polovině volební kampaně nejznámější dva volební programy: Veřejnosti proti násilí a Křesťanskodemokratického hnutí (s každým z nich se seznámilo asi 40 % voličů). Obě tato hnutí měla také přibližně stejné šance na vítězství a slovenská veřejnost ještě o něco častěji tipovala vítězství Křesťanskodemokratického hnutí.

Tabulka č. 2. Výpovědi o tom, kdy se voliči nejsilnějších stran rozhodli, koho budou volit

z voličů	do konce dubna	v květnu	počátkem června	těsně před volbami
OF (n = 352)	57	26	13	4
VPN (n = 123)	48	22	24	6
KSČ (n = 107)	63	19	10	8
KDU (n = 55)	54	22	18	6
KDH (n = 54)	45	31	17	7

Poznámka: Údaje podle výpovědi o volbě do Sněmovny lidu. Pro malý počet dotázaných je nutno brát údaje - zvláště u křesťanských stran - pouze jako orientační. Pramen: výzkum IVVM č. 90-16.

V samotném závěru volební kampaně obě "hlavní revoluční hnutí" znovu výrazně získala. Lze vystopovat pět motivů, proč se část voličů "na poslední chvíli" rozhodla ve prospěch Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí:

1. Řadu voličů v obou republikách ovlivnila osobní popularita prezidenta Havla, který se sice do volební kampaně nezapojil oficiálně, de facto však svým vystupováním podpořil Občanské fórum, s nímž byl veřejností stále spojován, i Veřejnost proti násilí.
2. Zřetelně se projevil tzv. band-wagon effect: tendence nerozhodné části populace přidat se k té straně, která pravděpodobně zvítězí. Lidé, kteří se rozhodli v posledních dnech nebo hodinách před volbami, častěji než jiní uváděli, že se rozhodli na základě výsledků výzkumů veřejného mínění (téměř pětina z nich).
3. Poměrně častá byla negativní volba - kdo si nemohl vybrat, dal hlas hnutím, které bylo svou základnou i programem tak široké, že si v něm mnoho lidí našlo aspoň "něco svého". Voliči, kteří své volební rozhodnutí učinili až v červnu, častěji uváděli, že jim příslušná strana či hnutí vadily nejméně ze všech (tento "negativní" důvod připustilo přes 40 % z nich). K tomu se u mnoha nerozhodných připojila reminiscence na vděčnost za porážku starého režimu.
4. Na Slovensku způsobily příklon části voličstva k Veřejnosti proti násilí také obavy z politického klerikalismu v případě vítězství křesťanských demokratů.
5. Na část voličů zapůsobila již zmíněná "Pithartova výzva" nevolit malé strany. Projevila se psychologie voliče, který chce, aby se jeho hlas uplatnil, ne aby "přišel nazmar".

Bylo však patrné, že motivace k volbě Občanského fóra i Veřejnosti proti násilí je tak nesourodá a někdy i protikladná a že tato hnutí jsou tak politicky heterogenní, že je téměř vyloučeno, aby si svoji voličskou základnu udržela. Volební kampaň

obou hnutí vzbudila taková očekávání vůči novému parlamentu a nové vládě, která byla nereálně optimistická, idealistická. Výzkumy z této doby ukazují, že především Občanské fórum si vybuďovalo image, který nebylo možné v praktické politice dlouhodobě udržet. Značnou část svých voličů muselo tedy brzy zklamat. Vývoj dal tomuto názoru, který jsme publikovali již v září 1990, za pravdu (viz [Herzmann, Hampl 1990]).

V druhé polovině oficiální volební kampaně došlo také k výraznému příklonu voličů k národnostně a teritoriálně zakotveným stranám a koalicím, s jejichž účastí v zákonodárných orgánech se původně prakticky nepočítalo.⁵ Příčinu nelze spatřovat jen v tom, že tyto strany využily jednoho z mála pocitů sebeidentifikace - národnostně regionálního. Jejich výhodou bylo, že nabídly jednoduchou alternativu volby těm, kdo měli obavy z nového totalitarismu, kteří se báli vlády jedné silné strany a kteří spatřovali demokracii především v pluralitě a místní nebo alespoň regionální samosprávě.

Výrazným neúspěchem skončily volby pro většinu "tradičních demokratických stran". Československá sociální demokracie a Československá strana socialistická nedosáhly potřebného počtu hlasů pro zastoupení ani v jednom parlamentu. Demokratická strana, která v roce 1946 získala na Slovensku téměř dvě třetiny hlasů, se jen díky nižší klauzuli dostala do Slovenské národní rady. Prokázalo se, že koncepty let 1946-48 nebo dokonce předválečné zásluhy současným voličům mnoho neříkají. Vnitřní krize těchto stran, jejich přeskupování a vnitrostranické boje vedly k celkovému poklesu vlivu, který je, jak ukazují pozdější výzkumy, spíše dlouhodobý.

5. Fáze zklamání

Volební kampaň přinesla první velké rozčarování. Podle názoru mnohých strany k sobě nebyly slušné, lidé viděli politický boj bez rukaviček. Je sice pravdou, že v mnohých státech s dlouholetou tradicí parlamentní demokracie bývá volební boj veden ještě nevybíravějšími prostředky, ale československá veřejnost na to nebyla připravena. Lidé očekávali politickou kulturu na úrovni sametové revoluce, toleranci a solidnost.

Jen velmi malá část občanů byla s volební kampaní úplně spokojena. Její závěr přinesl přírůstek kritických ohlasů, hodnocení s odstupem po volbách bylo vůbec nejkritičtější (téměř polovině občanů - 45 % - se chování stran a hnutí příliš nelíbilo nebo je dokonce znechutilo).

Pro retrospektivní hodnocení voleb veřejným míněním není jistě bez významu ozvěna afér kolem J. Bartončíka a J. Budaje, jakož i skutečnost, že některé celebrity, např. M. Kubišová a J. Hlaváčová, byly patrně zařazeny na kandidátky spíše z taktických důvodů a po volbách se poslaneckého mandátu vzdaly s odůvodněním, že se politice věnovat nechtějí. Zárodky fáze rozčarování je tedy nutno hledat již v předvolebním období a v některých momentech týkajících se voleb samotných.

⁵) Máme na mysli Hnutí za samosprávnou demokracii - Společnost pro Moravu a Slezsko, Slovenskou národní stranu a Maďarské křesťanskodemokratické hnutí v koalici se Souzítím.

Brzy po parlamentních volbách, již v letních měsících, se dostavil podstatný pokles důvěry v nové ústavní orgány. Lidé očekávali podobnou aktivitu, jaké byli svědky v revolučních měsících. Parlament místo toho schválil poslanecké platy a vyhlásil parlamentní prázdniny. Veřejnost neznalá politické kultury parlamentarismu viděla v tomto postupu nečinnost a projevovala značnou netrpělivost. Lidé se nemohli vnitřně smířit s nástupem povolební politické každodennosti, dané uváděním do funkcí a koaličním dělením pozic moci, které se odehrává spíše v kabinetech než v hlavních zasedacích sálech nebo dokonce na náměstích.

V České republice poklesla zejména důvěra k prezidentu Havlovi, která byla v období voleb neuvěřitelně vysoká (až 98 %). Celkově se však v České republice v tomto období projevovalo zklamání mírněji než na Slovensku. Za letní měsíce poklesla důvěra slovenské veřejnosti ve Federální shromáždění o více než 30 bodů.

Podle očekávání podloženého zmíněnými výsledky výzkumů provedených před parlamentními volbami brzy po volbách ubylo příznivců mnoha stran a hnutí. V Čechách i na Moravě ztratilo především Občanské fórum. Ztráty zaznamenaly také KSČM⁶ a Spojenectví zemědělců a venkova. Zisky na své konto připsalo zejména Hnutí za samosprávnou demokracii - Společnost pro Moravu a Slezsko, které mělo a má své příznivce téměř výhradně na jihu bývalé země moravskoslezské. Současně s těmito změnami značně narostl podíl občanů, kteří nevěděli, která strana je jim momentálně nejbližší. Nejvíce nerozhodných se rekrutovalo z řad voličů Občanského fóra.

Rovněž na Slovensku zaznamenaly největší ztráty sympatií vítězové parlamentních voleb. Zisky na své konto připsala v letních měsících především Slovenská národní strana, což je do jisté míry obdobou trendu vzestupu popularity Hnutí za samosprávnou demokracii na Moravě a ve Slezsku. Stejně jako v České republice značně narostl podíl nerozhodných občanů.

Pro začátek podzimu 1990 bylo charakteristické, že veřejné mínění přestávaly determinovat politické události a na první místo se jako udávající téma dne dostávala ekonomika. V říjnu bylo zjištěno, že jen podle názoru 30 % lidí se věci po sametové revoluci vyvíjejí tak, jak si představovali, 35 % se očekávání splnilo částečně. Téměř dvě třetiny populace považovaly hospodářskou situaci za horší než před listopadem 1989. Za neuspokojivý vývoj byla činěna odpovědnou především federální vláda a parlament. Centrální plánování už nefungovalo, trh ještě nefungoval a ex-socialističtí monopolní výrobci i obchodníci často nechávali spotřebitele na holičkách.

Více problémů tohoto typu se začalo objevovat na Slovensku, kde 74 % považovalo hospodářskou situaci dokonce za horší než v době voleb. Na Slovensku se také objevilo více podniků s finančními potížemi, lidé se zde cítili více sociálně ohroženi. Slovenská vláda pod vedením premiéra Mečiara začala prosazovat

⁶ V případě komunistické strany je nutno brát údaje z výzkumu s rezervou. Již před parlamentními volbami bylo zjištěno, že část voličů KSČ své preference ve výzkumu nesdílují. Proto pokles podílu příznivců této strany nelze poměřovat mechanicky s výsledkem voleb.

mírnější variantu ekonomické reformy, schylovalo se ke kompetenčním sporům. Z postojů premiéra Mečiara v tomto období vyplynula jeho značná osobní popularita mezi slovenskou veřejností, která se o půl roku později projevila masovou podporou Hnutí za demokratické Slovensko. Současně s tím ovšem poklesla důvěra Slováků vůči všem federálním orgánům.

Zklamání celkově zastihlo především ty vrstvy, které byly nejnadšenějšími zastánci sametové revoluce - především prosté městské obyvatelstvo. Inteligence, která přistupovala k celému vývoji z méně emotivních pozic, většinou obtížně očekávala, nebyla jimi tolik zaskočena a tedy ani rozčarována.

6. Komunální volby

Volby do obecních zastupitelstev nebyly pro veřejnost ani zdaleka tak významným fenoménem jako červnové volby do zákonodárných orgánů. Příčiny této skutečnosti nelze spatřovat jen v obecném sociálně psychologickém jevu, kterým je podceňování významu místní politiky ve srovnání s celostátní. V československých podmínkách vedle toho zájem o obecní volby snižovala skutečnost, že se odehrály teprve po fázi zklamání a rozčarování. V době jejich přípravy a konání pociťovala značná část veřejnosti, že ani politické změny ve společnosti nepostupují tak, jak si většina v době sametové revoluce představovala. Dvě třetiny lidí měly pocit, že prostí lidé se nepodílejí na moci - jednou z vůdčích idejí listopadové revoluce přitom bylo prohloubení demokracie. Ve vědomí lidí přetrvávaly reminiscence na to, že před listopadem, zejména v období ovlivněném sovětskou přestavbou, se u nás hodně mluvilo o "podílu pracujících na řízení". Reálný podíl na řízení společnosti si veřejnost přála v listopadu 1989 - proto vlastně KSČ od moci odstraňovala. O necelý rok později však měla pocit, že je jí právě tato možnost upírána. Nedostatečně rozvinutá politická kultura vedla k tomu, že jen málo lidí bylo připraveno akceptovat jeden z podstatných principů zastupitelské demokracie: skutečnost, že veřejnost participuje na moci vlastně jen periodicky, o volbách, a jinak je zastupována těmi, na něž svoji suverenitu delegovala. Lidé si neuvědomují reálné možnosti participace - nekontrolují své reprezentanty (poslance), neptají se na jejich činnost, nevyužívají petiční právo apod. Mnozí by se chtěli přímo podílet na rozhodování a jsou frustrováni tím, že nemohou.

Mnozí také zřejmě již v této době začínali mít, jak jsem již upozornil, "jiné starosti", neboť se projevovala první vlna růstu cen, obavy z nezaměstnanosti a souběžně s tím i problémy v zásobování. Zatímco v květnu a v červnu byly pro veřejné mínění jednoznačně tématem číslo jedna volby, v listopadu se jím staly očekávané sociální důsledky ekonomické reformy.

Témata, o která šlo v komunálních volbách (včetně volební kampaně), vlastně vůbec nebyla komunální, jednalo se znovu o obecně politické problémy. Ani odmítání účasti ve volbách (častější na Slovensku) zpravidla nesouviselo se situací v obci.

V České republice tento stav mimo jiné souvisel s tím, že místní organizace a skupiny většiny stran a hnutí byly dosti slabé a málo aktivní. Navíc je volby zastihly nepřipravené - volební zákon dával velmi málo času na sestavení kandidátek. Na mnoha místech vznikaly z tohoto důvodu bizarní volební koalice

(například Občanského fóra s komunisty a Československou stranou lidovou). Termín voleb byl tak blízko, že leckde nestačili sestavit ani volební programy. Předvolební kampaň proto byla opět především záležitostí centra. Přitom se ukázalo, že v České republice není žádné místní téma celorepublikovým. Na Slovensku lépe fungovaly místní struktury některých stran a hnutí - zejména Křesťanskodemokratického hnutí (s vydatnou pomocí církve), Veřejnosti proti násilí a Komunistické strany Slovenska. Navíc se našla "komunální" otázka (přesněji řečeno otázka bezprostředně se dotýkající života v místech), která byla aktuální prakticky pro celou republiku: otázka jazyka a vztahu k menšinám. Souběžně s tím se vedly spory o výklad historie Slovenského státu, které rovněž volební kampaň dosti ovlivnily.

Rozložení politických sil se ovšem v důsledku podzimní volební kampaně ani vlastních komunálních voleb příliš nezměnilo.

7. Rozpad OF a VPN a vznik nové struktury politických stran

Další etapa vývoje vztahu mezi politickými stranami a veřejností začíná lednem či únorem 1991 a je spojena jednak s cenovou liberalizací, jednak s procesy vnitřního štěpení Občanského fóra a později i Veřejnosti proti násilí a také se změnami "politické příslušnosti" některých osobností.

Od 2. ledna 1991 prožívala veřejnost šok z cenové liberalizace, která citelně postihla především zboží denní potřeby včetně potravin. To se projevilo poměrně rozšířenou skepsí, vyjádřenou například názorem, že rok 1991 bude ekonomicky méně úspěšný než rok předcházející. Lidé se báli inflace a většinou nevěděli, jak se s ní vyrovnat. Jen čtvrtina viděla řešení v možnosti investovat, mnozí však neměli co investovat.

V této situaci se začala projevat poněkud odlišná orientace české populace, která častěji uvažovala o řešení své situace formou soukromého podnikání a daleko více podporovala klausovskou verzi ekonomické reformy než veřejnost Slovenska.

V Čechách a na Moravě již lidé většinou nepožadovali státní protekcionismus a více doporučovali otevření dveří zahraničnímu kapitálu. Stalo se zjevným, že ve veřejném mínění České republiky jsou vytvořeny podmínky pro vznik programově pravicových stran. V Čechách nepřineslo štěpení Občanského fóra další úbytek jeho příznivců oproti stavu z přelomu let 1990/91. Znamenalo především jejich rozdělení na potenciální voliče Klausovy Občanské demokratické strany a Rychetského a Dienstbierova Občanského hnutí. V březnu byl ještě poměr příznivců obou hlavních "dědiců" Občanského fóra téměř vyrovnaný, od dubna se začal projevovat stále větší příklon voličů k spíše pravicově se profilující Občanské demokratické straně. Podíl jejich příznivců se od dubna 1991 pohybuje kolem 20 %. Občanské hnutí postupně podporu ztratilo, ačkoli "v jeho barvách" vystupují mnohé velmi populární osobnosti.⁷

⁷) Občanská demokratická aliance neměla v tomto období prakticky žádnou voličskou základnu, ačkoli ministr Dlouhý, který do ní vstoupil v dubnu, patřil k nejpobulárnějším politikům. Tato strana patrně působila v období po rozpadu Občanského fóra spíše dojmem

Na Moravě prošly preference politických stran poněkud složitějším vývojem. Nejprve (v únoru a březnu 1991) dosti poklesla popularita Občanského fóra - patrně v souvislosti s postojem části jeho reprezentace k moravské otázce. Současně s tím se vliv Hnutí za samosprávnou demokracii - Společnosti pro Moravu a Slezsko podstatně rozšířil i na severní Moravu. Šlo však zřejmě o krátkodobý výkyv (určitou "náladu"), neboť již v dubnu se i na Moravě začala prosazovat dominance Občanské demokratické strany.

Pozoruhodné je, že z těch, kdo se v minulých parlamentních volbách rozhodli pro Občanské fórum, patřila o rok později k sympatizantům Občanské demokratické strany, Občanského hnutí nebo Občanské demokratické aliance jen necela polovina - zejména ti, kteří jsou zaměřeni spíše pravicově a liberalisticky. Třetina z voličů Občanského fóra by bývala - pokud by se byly v polovině roku 1991 konaly nové volby - buď volit nešla, nebo zatím nevěděla, komu dát hlas. Jedná se o podstatně větší část voličské základny než u jiných stran a hnutí. Tento vývoj patrně souvisí s nespokojeností značné části veřejnosti s vnitropolitickým i ekonomickým vývojem od listopadu 1989.

Vedle již zmíněných stran a hnutí vzniklých po rozdělení Občanského fóra a Hnutí za samosprávnou demokracii - Společnosti pro Moravu a Slezsko si na české i moravskoslezské politické scéně udržely poměrně stabilní postavení Komunistická strana Čech a Moravy a Křesťanskodemokratická unie - obě mohly dlouhodobě počítat s asi 10 % voličů v obou částech České republiky. První z nich profitovala z marxistické světonázorové orientace části populace, pro druhou se lidé rozhodovali především z důvodu víry. Později se ukázalo, že křesťanská koalice má příznivce spíše v řadách těch, jimž je blízká Československá strana lidová. Pravicověji orientovaní věřící se do značné míry nepřikláněli ke Křesťanskodemokratické straně, druhému partneru Unie, nýbrž k Občanské demokratické straně.

V březnu 1991 se poprvé objevily signály, že k vážným kandidátům na úspěch v příštích volbách je v České republice nutno radit i Československou sociální demokracii. Nejprve šlo o krátkodobý zájem veřejnosti vyvolaný sjezdem této strany. Postupně snahy o integraci nekomunistické levice a příklon některých osobností (zejména V. Komárka) k sociálně demokratické orientaci však našly odraz v zlepšující se pozici této strany, která se stala jedním z hlavních kritiků vládní podoby ekonomické reformy.

Slovenská veřejnost klade, jak jsem již uvedl, daleko větší důraz na sféru sociálních jistot. Přitom je pro ni podstatnou hodnotou národní identita. Jde-li slovenské hnutí za federální koncepcí ekonomické reformy (což byl případ gálovsko-kučerákovského a později porubjakovského vedení Veřejnosti proti násilí), prohrává boj o veřejné mínění díky nedostatečné "národovosti". Naplno se to projevilo po rozpadu Občanského fóra - reformu měl v ruce ten "dědic", který je

politického klubu než strany, které je možno dát hlas ve volbách. Teprve v červnu se ve výzkumu objevili potenciální voliči Občanské demokratické aliance.

na Slovensku nejméně oblíbený,⁸ a přitom právě ten měl zůstat hlavním koaličním partnerem slovenské vládní reprezentace.

Když se v únoru a březnu 1991 rozpory uvnitř Veřejnosti proti násilí prohloubily, znamenalo to výrazný úbytek potenciálních voličů tohoto hnutí. Je nutno si připomenout, že na Slovensku začal proces štěpení vítězného hnutí parlamentních voleb později než v České republice, proběhl však rychleji a za daleko větších otřesů. Stejně jako v České republice (hlavně na Moravě) z jeho první fáze profitoval někdejší koaliční partner - ve slovenských podmínkách Křesťanskodemokratické hnutí. I zde však šlo o zisky krátkodobé.

Oddělení Hnutí za demokratické Slovensko od Veřejnosti proti násilí mu okamžite přineslo podstatný příliv příznivců (hlavně mladší střední generace). Tomuto hnutí se podařilo získat podporu poloviny těch občanů, kteří v červnu 1990 volili Veřejnost proti násilí; gálovsko-kučerákovské "věrné" křídlo si ze svých někdejších voličů "udrželo" jen desetinu.

Podstatný rozdíl mezi vývojem v republikách spočívá v tom, že v České republice se větší část příznivců Občanského fóra přiklonila k té nástupnické organizaci, která se orientuje více doprava, na Slovensku získala větší sympatie levicovější platforma. Jejími stoupenci se zjevně stali i mnozí z těch, kteří koncem roku 1991 nebyli rozhodnutí, které straně by chtěli v příštích volbách odevzdat hlasy. Takový vývoj lze přičítat třem faktorům:

1. Slovenská populace má dlouhodobě poněkud levicovější orientaci než česká (i když ne vždy jde o takovou levicovost, která by odpovídala např. zaměření západoevropské sociální demokracie).⁹
2. Zatímco se česká (a moravská) levice od začátku fáze porevoluční diferenciacie hádaly o ideologii, o svoji generální politickou linii, slovenská levice zdvihla půl roku po volbách národní prapor, s nímž šla původně do voleb jen Slovenská národní strana.
3. Na Slovensku je souvislost mezi preferencemi politických stran a popularitou rozhodujících politických osobností daleko těsnější než v České republice. Rozhodující vliv na to, ke které straně se kdo přiklání, měl zejména po rozštěpení Veřejnosti proti násilí vztah k hlavním aktérům změny na postu slovenského premiéra: malá obliba Jána Čarnogurského i Františka Mikloška, velká popularita Vladimíra Mečiara.

Klíčovým faktorem formování preferencí politických stran v České republice byl od počátku roku 1991 (a dosud zůstává) názor na ekonomickou reformu. Nešlo však ani tak o to, jak naléhavé je ekonomickou reformu provádět (i když i to získávalo postupně na významu), nýbrž především o hodnocení jejího průběhu. Spokojenost s jejím průběhem výrazně podporovala tendenci příklonu k Občanské demokratické straně nebo případně Občanskému hnutí. S výhradami

⁸) Můžeme to chápat osobně - pak jde o V. Klause - nebo institucionálně - pak jde o Občanskou demokratickou stranu.

⁹) Signály tohoto typu byly zjištěny již před listopadem 1989 (viz např. [Forst a kol. 1988]) a potvrzeny i po volbách (např. [Herzmann 1991]).

k reformě (ať už k její přílišné rychlosti, celkovému zaměření nebo nevhodnosti v nové situaci) byla spojena větší inklinace k levicovým stranám, přičemž teprve zásadní výhrady se pojily s preferencí Komunistické strany Čech a Moravy. U lidí výrazně nespokojených jak s ekonomickým, tak i s vnitropolitickým vývojem zaznamenaly výzkumy příklon ke krajní pravici reprezentované Sdružením pro republiku - Republikánskou stranou Československa.

Ve Slovenské republice byla i v tomto směru situace odlišná. Hnutí za demokratické Slovensko preferovali obyvatelé Slovenska spokojení i nespokojení s reformou (i když o něco častěji ti, kteří s ní byli spokojeni v aktuální podobě). Takový stav nasvědčuje tomu, že Hnutí za demokratické Slovensko si vytvořilo svým způsobem podobný image, jaký měla Veřejnost proti násilí v období mezi listopadem 1989 a parlamentními volbami - image širokého národního hnutí s ne příliš vyhraněnými preferencemi a ne právě přesným programem.

Slováci, kteří doporučovali jakkoli reformu upravit (zrychlit, zpomalit nebo přepracovat) měli častěji tendenci podporovat Křesťanskodemokratické hnutí nebo Stranu demokratické levice. O obou těchto politických subjektech platí, že jejich ekonomický program nebyl od jara 1991 (a není dosud) veřejnosti příliš jasný, zřejmá byla pouze kritika federální reprezentace.

Vedle mínění o ekonomické reformě působily ve Slovenské republice na volební preference velice silně také názory na státoprávní uspořádání a vztah k národnostem žijícím v ČSFR (hlavně k Romům, Čechům a Maďarům). Tyto skutečnosti byly pro české voliče významné jen velmi málo, na Slovensku se však prosadily patrně v souvislosti s tím, že slovenská veřejnost chápe ideu státnosti obecně v daleko užší souvislosti s ideou národa než veřejnost česká.

8. Závěrem

Shrneme-li poznatky, které přinesly výzkumy veřejného mínění zhruba za dva roky (od listopadu 1989 do října 1991), můžeme identifikovat dvě hlavní tendence:

A. V listopadu a prosinci 1989 se velká část veřejnosti definitivně odvrátila od komunistické strany a toto stanovisko dominuje (převážně v tolerantní podobě) i ve vztahu ke stranám vzniklým z KSČ.

B. Po celé sledované období trvají a od počátku roku 1991 narůstají odlišnosti mezi oběma republikami:

1. V České republice jsou při velkém počtu nerozhodných volební preference velmi roztržité a po rozpadu Občanského fóra nebylo ani koncem roku 1991 možné dostatečně spolehlivě předpovědět, která z koalic, které pravděpodobně před příštími volbami vzniknou, bude dostatečně silná, aby mohla sestavit novou vládu.¹⁰ Na Slovensku jasně dominuje jedno hnutí, které by bylo přes drobné úbytky příznivců na podzim 1991 teoreticky schopno nové volby přesvědčivě vyhrát a stát se pilířem vládní koalice.

¹⁰ Lze sice předpovědět volební vítězství Občanské demokratické strany, polské zkušenosti však ukazují, že na roztržité politické scéně ještě nemusí volební vítězství k "právu" sestavit vládu stačit.

2. Ve Slovenské republice jsou volební preference formovány pod vlivem tří zhruba stejně silných skupin faktorů: (a) názorů na ekonomickou reformu, (b) názorů na státoprávní uspořádání a vztahu k národnostem žijícím v ČSFR, (c) popularity osobností. V České republice je podstatný pouze vliv názorů na ekonomickou reformu spojený s popularitou jejího "otce" Václava Klause.
3. V České republice jsou po ztrátě sympatií k Občanskému fóru, k níž v zásadě došlo již v létě a na podzim 1990, volební preference poměrně stabilní, na Slovensku dochází k velkým výkyvům a přesunům voličstva mezi tábory různých (někdy i ideově protikladných) stran.
4. Čeští a moravští voliči (pokud jsou pro některou stranu rozhodnutí) se přiklánějí spíše ke stranám z pravé části spektra, slovenští spíše ke stranám levicové orientace.
5. Národní element má v České republice malý význam (pokud vůbec, pak spíše na Moravě), na Slovensku naopak značný.

Tyto odlišnosti, které patrně mají hlubší základ a dlouhodobější charakter, svým působením mohou ovlivnit výsledky příštích voleb. Celkové politické klima v obou republikách diverguje a pokud by současné trendy zůstaly zachovány, mohly by v důsledku výrazně odlišných politických profilů vítězných stran v jednotlivých republikách vzniknout nepřehlednatelné obtíže při formování federálních orgánů.

Dalším významným poznatkem je, že (pokud bylo možno zjistit) od prvních týdnů sametové revoluce nebyly a ani nejsou preference politických stran formovány primárně na základě příslušnosti voličů k sociálním a demografickým skupinám, nýbrž na základě emotivně podmíněných politických afiliací. Určitou výjimku z tohoto obecného stavu představují strany opírající se o vyhraněný světónázor: křesťanské a (post)komunistické¹¹ (ty mají silnější voličskou základnu mezi staršími občany a mezi lidmi s nižším vzděláním). Obecně však platí, že stejně jako při loňských volbách se ani v následujícím období nemůže žádná z významných stran považovat za reprezentanta určité sociální skupiny.

Nespokojenost s vývojem v ekonomické a vnitropolitické oblasti byla jedním z podstatných zdrojů postupné ztráty sympatií vůči Občanskému fóru i Veřejnosti proti násilí, k níž docházelo prakticky od prvních povolebních měsíců. Je pozoruhodné, že v obou případech se podařilo tento pokles vlastně zastavit rozdělením původního hnutí. Tato skutečnost vede k formulaci hypotézy, že velmi významným faktorem formování volebních preferencí je *negativní identifikace*: občané si především vybírají, koho volit nechtějí. V České republice, kde již "revoluce odezněla", proto nemají příliš velkou důvěru k "širokým" hnutím. V tomto směru se situace podstatně změnila proti období před parlamentními volbami 1990, kdy "všeobsahující", "revoluční" Občanské fórum bylo chápáno jako symbol protiváhy k silám spojeným s předlistopadovým režimem. Ve Slovenské republice svým způsobem "revoluce ještě trvá", negativní identifikace zde nabývá forem emancipace vůči českému národu a boje proti ohrožení sociálních jistot, ale

¹¹) Na Slovensku by bylo přesnější hovořit o "následnické" straně: Strana demokratické levice je "dědičkou" dřívější Komunistické strany Slovenska.

také obav z politického klerikalismu a útočného nacionalismu. Nedůvěra k široce, avšak nejasně zaměřeným hnutím se zde zatím nerozvinula. Pokud je ovšem uvedená hypotéza správná, mělo by to v následujících měsících přinést nejprve pokles podílu občanů Slovenské republiky, kteří chtějí dát hlas Hnutí za demokratické Slovensko, a poté určité vyhranění jeho profilu následované opětovným získáním příznivců.

JAN HERZMANN je absolventem matematicko-fyzikální fakulty UK, od roku 1977 pracuje v Institutu pro výzkum veřejného mínění (nejprve jako statistik a metodolog, od roku 1985 postupně přechází na dráhu výzkumníka). Věnuje se především výzkumu názorů na politické problémy s důrazem na tematiku voleb a vztahu k politickým stranám. Vedle toho vedl sérii výzkumů mínění o armádě. Je členem výboru sekce veřejného mínění MČSS.

Literatura:

- Babůrková, J. a kol. 1989. *Vicetématický výzkum II. Závěrečná zpráva z výzkumu č. 89-9.* Praha: Ústav pro výzkum veřejného mínění.
- Brokl, L. 1991. "Přechod od totalitarismu k politické demokracii". *Sociológia* 23, č. 5-6.
- Forst, V. a kol. 1988. *Názory občanů na poslání Národní fronty v současném období.* Stručná zpráva z výzkumu č. 88-10. Praha: Ústav pro výzkum veřejného mínění.
- Frič, P. a kol. 1991. *Aktuálne problémy slovenskej spoločnosti.* Zpráva zo sociologického prieskumu. Bratislava: Ústav pre sociálnu analýzu Univerzity Komenského.
- Herzmann, J. 1990. *Názorová situace před volbami do zastupitelstev v obcích.* Závěrečná zpráva z výzkumu č. 90-24 a 90-26. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Herzmann, J. 1991. *Vývoj volebních preferencí od parlamentních voleb 1990.* Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Herzmann, J., S. Hampl 1990. *Retrospektiva voleb '90.* Dílčí zpráva z výzkumu č. 90-15 a 90-16. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Herzmann, J. a kol. 1990. *Volby '90.* Závěrečná zpráva z výzkumu č. 90-4. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Mišovič, J. a kol. 1988. *Názory našich občanov na vedúcu úlohu strany.* Závěrečná zpráva z výzkumu č. 88-4. Praha: Ústav pro výzkum veřejného mínění.
- Slejška, D., J. Herzmann a kol. 1990. *Sondy do veřejného mínění.* Praha: Svoboda.
- Šubrt, J. a kol. 1989. *Názory na působení zahraničních sdělovacích prostředků ve vztahu k vybraným aktuálním politickým otázkám.* Závěrečná zpráva z výzkumu č. 89-2. Praha: Ústav pro výzkum veřejného mínění.

Summary

Public opinion was one of the most important factors not only during the velvet revolution but also in the period of the 1990 elections. The aim of the study is to describe some historical sources and the development of public opinion in Czechoslovakia from November of 1989 to the spring of 1991, when the winning parties of the 1990 elections split.

Data from many polls enable the identification of distinct periods of widely differing climate in Czechoslovak public opinion in this era. At the beginning, during the revolution, there was a strong negative consensus. The next phase was that of political differentiation after the defeat of the old regime. A special climate was identified during the election campaign, followed by a phase of post-election disappointment. The local election climate was

slightly different and the development was in a sense completed during the phase in which Civic Forum and Public Against Violence split.

Special attention is paid to differences of attitude between the Czech and Slovak republics. Empirical data show that in all the phases the processes of public opinion formation were remarkably different between the republics, which is one of the causes of the totally different structure of party preferences of Czechs and Slovaks since the spring of 1991.

The study is merely a description of the step by step changes in opinions and attitudes, there is no attempt to create a theory or to find complex explanations. Nevertheless, the gathered material enables the identification of several rather general tendencies that probably will last for some time and will inevitably influence the 1992 elections.